

บทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่าน
การปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตร
The Role of Farmers in Forest Management Through
Sustainable Coffee Cultivation in Agroforestry Systems

สุภาชัย เตชชนันต์^{1,*} และ วิกรม บุญนุ่น¹

Suphachai Techanan^{1,*} and Vikrom Boonnoon¹

¹ สาขาวิชายุทธศาสตร์การพัฒนากุมิภาค มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย จังหวัดเชียงราย 57100

¹ Regional Development Strategies, Chiang Rai Rajabhat University, Chiang Rai, 57100

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่านการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตร โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) เป็นหลัก รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารทั้งปฐมภูมิและทุติยภูมิ อาทิ กฎหมาย บทความวิชาการ รายงานจากหน่วยงาน และวิทยานิพนธ์ โดยผ่านกระบวนการคัดเลือกเอกสารตามเกณฑ์ของ จอห์น สก็อตต์ เพื่อประเมินความน่าเชื่อถือและความแท้จริงของข้อมูล แบ่งเป็น 1) วรรณกรรมภาษาไทย จำนวน 14 ฉบับ และ 2) วรรณกรรมภาษาต่างประเทศ จำนวน 11 ฉบับ จากผลการวิจัยเชิงเอกสารพบว่า การปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรมีบทบาทสำคัญต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และเสริมสร้างรายได้ที่ยั่งยืนให้แก่เกษตรกร โดยเฉพาะกาแฟสายพันธุ์อาราบิก้าบนพื้นที่สูงของภาคเหนือที่มีคุณภาพเป็นที่ยอมรับในระดับสากล และพบว่าเกษตรกรมีบทบาททั้งในด้านเศรษฐกิจ เช่น การเพิ่มมูลค่าและการรับรองมาตรฐาน ด้านสังคม เช่น การรวมกลุ่มและการจัดการร่วมกัน และด้านสิ่งแวดล้อม เช่น การใช้เทคนิคเกษตรเชิงอนุรักษ์และการฟื้นฟูดินน้ำ จากกรณีศึกษาบ้านแม่หาง จังหวัดเชียงราย แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการฟื้นฟูป่าผ่านการปลูกกาแฟอย่างยั่งยืน งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่ากาแฟที่ปลูกในระบบวนเกษตรสามารถเป็นแนวทางที่สมดุลระหว่างการอนุรักษ์ป่าและพัฒนาชุมชนอย่างแท้จริง

คำสำคัญ: วนเกษตร บทบาทของเกษตรกร การปลูกกาแฟแบบยั่งยืน

*Corresponding author: Somchai_techanan@hotmail.com

Abstract

The study aimed to examine the role of farmers in forest management through sustainable coffee cultivation within agroforestry systems. This study primarily employed a documentary research methodology, collected and analyzed both primary and secondary sources, including legislation, academic articles, institutional reports, and theses. The selection of documents was carried out based on Scott's criteria, comprising 14 Thai-language sources and 11 foreign-language sources, to evaluate the credibility and authenticity of the data. The findings revealed that coffee cultivation within agroforestry systems played a crucial role in conserving natural resources and enhancing farmers' sustainable livelihoods. In particular, Arabica coffee grown in the highland areas of Northern Thailand was internationally recognized for its quality. Farmers contributed economically through value addition and certification processes, socially through the formation of cooperative groups and collective management, and environmentally through the adoption of conservation agricultural techniques and soil-water restoration practices. A case study of Ban Mae Hang in Chiang Rai Province illustrated the success of forest restoration through sustainable coffee cultivation. This research highlighted that agroforestry-based coffee systems represented a viable and balanced approach to forest conservation and community development.

Keywords: agroforestry, role of farmers, sustainable coffee cultivation

บทนำ

ประเทศไทยประสบกับปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่องตลอดหลายปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะป่าไม้บนพื้นที่สูงและภูเขาทางภาคเหนือ ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญของประเทศ ปัจจุบันปี พ.ศ. 2567 มีพื้นที่ป่าไม้ทั้งหมด จำนวน 101,785,271.58 ไร่ หรือร้อยละ 31.46 ของพื้นที่ประเทศ (กรมป่าไม้, 2568) การบุกรุกพื้นที่ป่าเพื่อขยายพื้นที่เกษตรกรรมปลูกพืชเชิงเดี่ยว และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่มีขอบเขต เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบนิเวศป่าถูกทำลาย ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของดิน

และการลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพ รวมถึงความเสี่ยงต่อภัยพิบัติทางธรรมชาติที่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้ไม่ได้ส่งผลเพียงด้านสิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่ยังเชื่อมโยงถึงปัญหาเศรษฐกิจและคุณภาพชีวิตของชุมชนในท้องถิ่นโดยตรง

อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาที่ผ่านมา ได้มีความพยายามในการหารูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินที่สามารถผสมผสานเป้าหมายด้านเศรษฐกิจกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อเป็นทางออกสู่ความยั่งยืน และหนึ่งในแนวทางที่ได้รับความนิยมคือการพัฒนา “ระบบวนเกษตร” (agroforestry) เช่น การปลูกกาแฟแบบยั่งยืน

ภายใต้ร่มไม้บนพื้นที่สูง เป็นรูปแบบการจัดการพื้นที่ปลูกกาแฟให้มีร่มเงาได้ไม่เกิน 70% ซึ่งมีข้อดีทำให้ต้นกาแฟไม่โทรม ลดการเกิดโรคระบาด ลดความเสียหายจากสภาพอากาศเปลี่ยนแปลงเช่น พายุลูกเห็บ และน้ำค้างแข็ง (สิทธิเดช ร้อยกรอง และสุมานี กันธวี, 2565) ด้วยลักษณะของกาแฟที่สามารถเติบโตได้ดีภายใต้ร่มเงาไม้ การปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรจึงมีศักยภาพในการเป็น “เครื่องมือกลาง” ที่ผสมผสานเป้าหมายด้านการอนุรักษ์ป่ากับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในระดับสากลกาแฟที่ปลูกในที่ร่มเงาไม้ได้ช่วยอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพและช่วยปรับปรุงคุณภาพชีวิตของเกษตรกรในละตินอเมริกา (Jimenez-Soto, 2021)

แนวคิดที่เป็นกรอบการศึกษาสำคัญในงานวิจัยนี้ได้แก่ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ซึ่งเน้นการสร้างสมดุลระหว่างมิติทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมถึงแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง (sufficiency economy) ที่เน้นการดำเนินชีวิตอย่างมีเหตุผลและพึ่งพาตนเอง นอกจากนี้ยังอิงทฤษฎีการจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วม (participatory natural resource management) ที่มองว่าการอนุรักษ์จะเกิดขึ้นได้จริงเมื่อประชาชนในพื้นที่มีบทบาทนำในกระบวนการตัดสินใจและการใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างรับผิดชอบ

ด้วยเหตุนี้การศึกษาบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่านระบบวนเกษตร จึงเป็นการเปิดพื้นที่องค์ความรู้ใหม่ที่สามารถประยุกต์ใช้ในเชิงนโยบายและการพัฒนาเชิงพื้นที่อย่างยั่งยืน อันจะส่งผลต่อการเพิ่มประสิทธิภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ควบคู่กับการยกระดับคุณภาพชีวิตของเกษตรกรในระยะยาว

สถานการณ์ป่าไม้ของประเทศไทยและการใช้ประโยชน์ในปัจจุบัน

จากข้อมูลพื้นที่ประเทศไทยในระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ อ้างอิงจากสำนักบริหารการปกครองท้องที่ กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ปี พ.ศ. 2563 มีพื้นที่เท่ากับ 517,645.92 ตารางกิโลเมตรหรือ 323,528,699.65

ไร่ และพบว่าในปี พ.ศ. 2567 ประเทศไทยมีสภาพพื้นที่ป่าไม้อยู่ จำนวน 101,785,271.58 ไร่ หรือร้อยละ 31.46 ของพื้นที่ เมื่อเทียบกับปี พ.ศ. 2566 ประเทศไทยมีสภาพพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่ทั้งสิ้น 101,818,155.76 ไร่ หรือร้อยละ 31.47 ของพื้นที่ (กรมป่าไม้, 2568) ลดลงจำนวน 32,884.18 ไร่ หรือร้อยละ 0.01 จากข้อมูลนี้ทำให้เห็นถึงการบุกรุกทำลายป่ายังมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ยังพบว่าสาเหตุของการทำลายป่าหลายแห่งถูกทำลายด้วยไฟป่าซึ่งทวีความรุนแรงขึ้นจากภาวะโลกร้อน หรือการแปลงเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและการพัฒนาอื่นๆ (Natural Resources Defense Council, 2025)

ป่าไม้ส่วนใหญ่ของประเทศไทยอยู่ในพื้นที่ภาคเหนือและภาคตะวันตก มีการใช้ประโยชน์ครอบคลุมหลายมิติ ทั้งนี้ยังรวมถึงการใช้พื้นที่ป่าเพื่อการดำรงชีวิตของชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ที่พึ่งพาทรัพยากรจากป่าในการดำรงชีพทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นระบบการผลิตพื้นบ้านของคนกะเหรี่ยงและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่บนพื้นที่สูง ซึ่งจะทำให้การผลิตในระยะสั้นและปล่อยพักฟื้นระยะยาวจนผืนดินคืนความสมบูรณ์แล้วจึงวนกลับมาทำที่เดิม (กฤษฎา บุญชัย, 2564)

สถานการณ์การปลูกกาแฟในประเทศไทย

การปลูกกาแฟอาราบิก้าในประเทศไทยได้เริ่มนำเข้ามาปลูกประมาณปี พ.ศ. 2493 ตามบันทึกของพระศาสตราจารย์พลชั้น ซึ่งเป็ชาวอิตาลี ต่อมาในปี พ.ศ. 2516 โครงการปลูกพืชทดแทนและพัฒนาเศรษฐกิจชาวไทยภูเขาไทย/สหประชาชาติ ได้ส่งเสริมปลูกพืชทดแทนฝิ่น (สถาบันชาและกาแฟ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, 2568) และกำลังเติบโตอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคเหนือที่มีสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสม ดินมีความสมบูรณ์ อุณหภูมิและอากาศดี ทำให้กาแฟมีความโดดเด่นในเรื่องของกลิ่นและรสชาติที่ดี ได้รับการยอมรับในตลาดระดับโลก แหล่งปลูกกาแฟอาราบิก้าที่สำคัญ ได้แก่ จังหวัดเชียงรายมีพื้นที่ปลูกกาแฟประมาณ 41,264 ไร่ และให้ผลผลิต 3,185 ตัน/ปี, จังหวัดเชียงใหม่มีพื้นที่ปลูกกาแฟประมาณ 32,688

ไร่ และให้ผลผลิต 3,790 ตัน/ปี และ จังหวัดน่านมีพื้นที่ปลูกกาแฟประมาณ 9,436 ไร่ และให้ผลผลิต 604 ตัน/ปี และพื้นที่จังหวัดอื่นๆ ในภาคเหนือรวมกันประมาณ 10,000 ไร่ (สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2568) สายพันธุ์กาแฟหลักที่ปลูกในภาคเหนือของประเทศไทยคือ อาราบิก้า ส่วนกาแฟสายพันธุ์โรบัสต้าส่วนใหญ่จะปลูกในพื้นที่ภาคใต้ รายงานมูลค่าตลาดกาแฟไทย พบว่ามูลค่าตลาดกาแฟไทยเติบโตต่อเนื่อง ในช่วงระยะเวลา 3 ปี ตั้งแต่ปี 2564 – 2566 มีอัตราการเติบโตเฉลี่ย (compound annual growth rate: CAGR) ต่อปี ร้อยละ 8.55 ขณะที่ล่าสุดปี 2566 มีมูลค่าตลาด 34,470.3 ล้านบาท ขยายตัวร้อยละ 7.34 (ปี 2565 ขยายตัวร้อยละ 9.78) และเมื่อพิจารณายอดขายตามประเภทกาแฟ ในปี 2566 พบว่ากาแฟสำเร็จรูปมีมูลค่าตลาดสูงถึง 28,951.3 ล้านบาท คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 84 ของมูลค่าตลาดกาแฟในประเทศ สำหรับกาแฟสดมีมูลค่าตลาด 5,519.1 ล้านบาท คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 16 โดยมีปัจจัยสนับสนุนจากความต้องการของผู้บริโภคกลุ่มวัยทำงาน (สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์การค้า, 2567)

ปัจจุบันทางภาครัฐและเอกชนมีการส่งเสริมเรื่องการผลิตกาแฟคุณภาพอย่างต่อเนื่อง เช่น การประกวดสุดยอดกาแฟไทย ภายใต้แนวคิดการผลิตอย่างยั่งยืน (sustainable coffee production) กาแฟดูแลป่า รักษาต้นน้ำ และความหลากหลายทางชีวภาพ ได้จัดต่อเนื่องปีนี้เป็นปีที่ 4 ซึ่งการจัดกิจกรรมการประกวดสุดยอดกาแฟไทยตลอด 3 ปี ที่ผ่านมาได้ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี (สถาบันวิจัยพืชสวน, 2567) ทั้งนี้ยังมีการส่งเสริมการผลิตกาแฟพิเศษเพื่อสร้างอัตลักษณ์กาแฟของแต่ละพื้นที่ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงระหว่างผู้มีส่วนร่วมทั้งหมดในห่วงโซ่มูลค่า ไม่ว่าจะเป็น การปรับปรุงคุณภาพชีวิตของเกษตรกร การวิจัย หรือการส่งเสริมชุมชนกาแฟระดับโลก กาแฟพิเศษช่วยให้มั่นใจได้ว่าทุกคนที่เกี่ยวข้องจะมีอนาคตที่ดีขึ้น (specialty coffee association, 2024)

แนวคิดการทำวนเกษตร และการทำวนเกษตรในประเทศไทย

ในปัจจุบัน การทำวนเกษตรในประเทศไทยได้รับความสนใจเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากเป็นแนวทางเกษตรกรรมที่ยั่งยืนและสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและวิถีชีวิตของเกษตรกรไทย “วนเกษตร” หรือ agroforestry คือ เป็นการผสมผสานระหว่างต้นไม้และพุ่มไม้เข้ากับระบบการเพาะปลูก รวมถึงการเลี้ยงสัตว์โดยเจตนาเพื่อสร้างประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคม (U.S. Department of Agriculture, 2025) วนเกษตรจึงเป็นการผสมผสานเทคโนโลยีการเกษตรและป่าไม้เพื่อสร้างระบบการใช้ที่ดินที่บูรณาการอย่างสมดุลในพื้นที่เดียวกัน ลดความเสี่ยงจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่มักประสบปัญหาภัยธรรมชาติหรือราคาผลผลิตที่ผันผวน เกษตรกรสามารถสร้างรายได้จากการจำหน่ายที่หลากหลาย เช่น ผลไม้ สมุนไพร ไม้เศรษฐกิจ และผลิตภัณฑ์จากสัตว์ นอกจากนี้ การทำวนเกษตรยังช่วยลดการบุกรุกป่าและส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

การส่งเสริมวนเกษตรในประเทศไทยมีอยู่ในหลายพื้นที่เช่น ในปี พ.ศ.2565 องค์การความร่วมมือระหว่างประเทศของเยอรมัน (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit: GIZ) ภายใต้โครงการ “ความยั่งยืนและการเพิ่มมูลค่าเพิ่มในห่วงโซ่อุปทานการเกษตร” ซึ่งเป็นโครงการความร่วมมือพหุภาคีระดับโลกในการกำกับดูแลของกระทรวงเพื่อความร่วมมือทางเศรษฐกิจและการพัฒนาแห่งสหพันธรัฐเยอรมนี (Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung: BMZ) ได้ร่วมกับพันธมิตรภาคเอกชน คือ บริษัทเนสท์เล่ สนับสนุนเกษตรกรผู้ปลูกกาแฟรายย่อยให้สามารถรับมือกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่รุนแรงมากโดยการดำเนินงานด้านวนเกษตรในสวนกาแฟ เป็นการฟื้นฟูพื้นที่เกษตรกรรมและภูมิทัศน์ ในสองจังหวัดคือชุมพรและระนอง (วัลนิภา โสตา, 2566) รวมถึงการส่งเสริมการปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรของมูลนิธิวนเกษตรอินทรีย์ พื้นที่จังหวัดเชียงราย พบว่ากาแฟสามารถปลูกได้ร่มไม้แล้วก็ฟื้นฟูป่าได้และยังสร้าง

เศรษฐกิจให้กับชุมชนได้ด้วย ต้นไม้ที่ให้ร่มเงากับกาแฟควรจะเป็นต้นไม้ที่ให้ประโยชน์กับชาวบ้าน โดยเฉพาะเรื่องเศรษฐกิจ และต้นไม้ต้องให้ประโยชน์กับกาแฟให้ธาตุอาหารในดิน และต้องให้ประโยชน์กับระบบนิเวศในพื้นที่ พวกนก หนู แมลง ด้วย” ด้วยแนวคิดนี้ป่าจึงไม่ได้มีแต่ต้นกาแฟเท่านั้น (สุภชญา เตชะชูเชิด, 2564) ทั้งนี้ประโยชน์จากการทำวนเกษตรยังส่งผลต่อความสมบูรณ์ของดินยังมีชนิดไม้มากดินยังมีความสมบูรณ์มาก จากการวิจัยพบว่าการสะสมของอินทรีย์วัตถุและธาตุไนโตรเจนในดินในระบบวนเกษตรที่ประกอบด้วยไม้ให้ร่มสองชนิดมีมากกว่าในระบบที่มีต้นไม้ให้ร่มเพียงชนิดเดียว การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับคุณสมบัติของดิน ได้แก่ คุณสมบัติทางเคมีและความชื้นในดินยังไม่ชัดเจน อุณหภูมิของอากาศใกล้ผิวดินระหว่างระบบวนเกษตรทั้งสี่อาจแตกต่างกันชัดเจนขึ้นในอนาคต โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ความแตกต่างเกี่ยวกับธรรมชาติทางชีวลักษณะของไม้ผลแต่ละชนิดจะมีอิทธิพลต่อคุณภาพและระยะเวลาของการให้ร่มเงาในรอบปี (สุนทร คำยอง, 2540)

แนวคิดและเทคนิคการปลูกกาแฟในระบบวนเกษตร

กาแฟเป็นพืชที่ต้องการแสงน้อยสามารถเจริญเติบโตได้ดีในบริเวณพื้นที่มีแสงแดดรำไรได้ร่มเงาไม้ หรือเรียกว่า การปลูกกาแฟใต้ร่มเงา (shade-grown coffee) เป็นรูปแบบการปลูกกาแฟที่อาศัยร่มเงาจากไม้ยืนต้นที่ปลูกเสริมเข้าไปหรือพรรณไม้ที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ เพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่ใกล้เคียงกับระบบนิเวศป่าธรรมชาติ ซึ่งเป็นวิธีการที่สอดคล้องกับลักษณะพฤกษศาสตร์ของต้นกาแฟ โดยเฉพาะกาแฟอาราบิก้า ระบบการปลูกแบบนี้ช่วยลดผลกระทบจากแสงแดดที่ส่งผลต่อการเจริญเติบโตของต้นกาแฟ การป้องกันการชะล้างหน้าดิน การช่วยรักษาความชื้นในดิน อีกทั้งยังช่วยส่งเสริมความหลากหลายทางชีวภาพในพื้นที่ การปลูกกาแฟใต้ร่มเงาทำให้สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างยั่งยืนทั้งทางระบบนิเวศและเศรษฐกิจ (FAO, 2020)

สิทธิเดช ร้อยกรอง และสุมานี กันธวี (2565) ได้กล่าวว่ากาแฟอาราบิก้ามีความจำเป็นอย่างยิ่งต้องปลูกภายใต้ระบบร่มเงา ซึ่งจะช่วยให้กาแฟอาราบิก้ามีการ

เจริญเติบโตได้ดี ให้ผลผลิตสม่ำเสมอ ลดความเสี่ยงจากการระบาดของโรคและแมลง รวมถึงลดความเสี่ยงจากภัยธรรมชาติต่างๆ ได้ และยังทำให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากไม้ให้ร่มเงาที่ปลูกร่วมกับกาแฟ และเป็นที่ยอมรับกันในระดับสากลว่ากาแฟที่ปลูกในที่ร่มนั้นจะใช้เวลานานในการสุก และทำให้มีรสชาติดีกว่าเนื่องจากระยะเวลาการสุกที่ยาวนานทำให้มีรสชาติที่ซับซ้อน (Craves, 2006)

Ogden (2024) ได้อธิบายว่าประวัติศาสตร์ของการปลูกกาแฟในอเมริกา ซึ่งเริ่มจากระบบสวนป่าแบบดั้งเดิมที่มีความหลากหลายทางชีวภาพสูง ก่อนที่ระบบการปลูกจะเปลี่ยนไปสู่รูปแบบเชิงเดี่ยวซึ่งปราศจากร่มเงาในช่วงทศวรรษ 1980–1990 (พ.ศ. 2523–2533) ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมอย่างมาก อย่างไรก็ตาม แนวโน้มในปัจจุบันเริ่มหันกลับมาสนใจการปลูกกาแฟแบบมีร่มเงาอีกครั้ง อันเนื่องมาจากการตระหนักถึงคุณค่าทางนิเวศและความยั่งยืนของระบบดังกล่าว

ข้อกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินในเขตป่าบนพื้นที่สูง

กรมป่าไม้ (2568) ให้คำจำกัดความของ “พื้นที่ป่าไม้” ว่า หมายถึงพื้นที่ปกคลุมของพืชพรรณที่สามารถจำแนกได้ว่าเป็นไม้ยืนต้นปกคลุมเป็นผืนต่อเนื่องขนาดไม่น้อยกว่า 3.125 ไร่ และหมายรวมถึงทุ่งหญ้าและลานหินที่มีอยู่ตามธรรมชาติที่ปรากฏล้อมรอบด้วยพื้นที่ที่จำแนกได้ว่าเป็นพื้นที่ป่า โดยไม่รวมถึงสวนยูคาลิปตัส หรือพื้นที่ที่มีต้นไม้แต่ประเมินได้ว่าผลผลิตหลักของการดำเนินการไม่ใช่เนื้อไม้ ได้แก่ พื้นที่วนเกษตร สวนผลไม้ สวนยางพารา และสวนปาล์ม ซึ่งเป็นความหมายเดียวกันกับคำนิยามการแปลงพื้นที่ป่าไม้จากโครงการจัดทำข้อมูลสภาพพื้นที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2555–2556 สำหรับการปลูกกาแฟพื้นที่ควรได้รับอนุญาตให้ใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างถูกต้องตามกฎหมาย คือที่ดินที่ทางราชการได้สงวนหวงห้ามไว้ให้เป็นเขตป่าไม้เป็นที่ดินต้องห้ามไม่ให้ออกโฉนดที่ดินหรือหนังสือรับรองการทำประโยชน์ตามกฎหมายกระทรวง ฉบับที่ 43 (พ.ศ. 2537) ได้แก่ เขตป่าสงวนแห่งชาติ, เขตอุทยานแห่งชาติ, เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า, เขตห้ามล่าสัตว์ป่า, เขตป่าไม้ถาวรตามมติคณะรัฐมนตรี

(สมบัติ ลาอ่อน, 2568) การมีสิทธิ์ในที่ดินทำให้เกษตรกรสามารถวางแผนการปลูกกาแฟระยะยาว ลงทุนในโครงสร้างพื้นฐาน และจัดการทรัพยากรน้ำและดินได้อย่างเหมาะสม ลดความขัดแย้งกับหน่วยงานรัฐและชุมชน

บทบาทหน่วยงานภาครัฐและภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง

ปัจจุบันมีหลายหน่วยงานร่วมกันส่งเสริมการใช้ที่ดินของชุมชนบนพื้นที่สูงอย่างยั่งยืน ทั้งด้านอนุรักษ์ดินและน้ำ การปลูกป่า วนเกษตร เกษตรอินทรีย์ การสนับสนุนทางการเงิน การพัฒนาชุมชน ตลอดจนการวิจัยและถ่ายทอดเทคโนโลยี เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพและรักษาสิ่งแวดล้อม รูปธรรมดังกล่าวสามารถเรียนรู้ได้จากโครงการพัฒนาป่าไม้อันเนื่องมาจากพระราชดำริ ในส่วนรับผิดชอบของกรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช ที่กระจายอยู่ทั่วประเทศซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อดำเนินการพัฒนาป่าไม้ตามแนวพระราชดำริให้คนอยู่คู่กับป่าไม้ สร้างโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรป่าไม้รวมถึงการวางแผนการพัฒนาและใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่ป่าไม้โดยให้ชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้าไปดำเนินการพัฒนาอย่างเป็นระบบโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ (สำนักงานพระราชดำริ, 2568)

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1. ทฤษฎีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบมีส่วนร่วม (participatory natural resource management) หรือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนฐานชุมชน (community-based natural resource management: CBNRM) เป็นแนวทางที่มุ่งเน้นคนเป็นศูนย์กลาง (World Neighbors, n.d.)

2. แนวคิดวนเกษตร (agroforestry concept) คือการบูรณาการต้นไม้และไม้พุ่มเข้าไว้ในระบบการปลูกพืชและการเลี้ยงสัตว์อย่างมีเจตนา เพื่อสร้างผลประโยชน์ด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และสังคม แนวปฏิบัตินี้มีการใช้กันมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ (U.S. Department of Agriculture, 2025)

3. ทฤษฎีทุนทางสังคม (social capital theory) ทุนทางสังคมหมายถึง สถาบัน ความสัมพันธ์ และบรรทัดฐาน ที่กำหนดคุณภาพและปริมาณของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมภายในสังคมหนึ่ง ๆ ทุนทางสังคมครอบคลุมถึงบรรทัดฐานทางสังคมด้วย (Funded Projects Resource Team, n.d.)

4. แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development concept) แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานสำคัญของวาระการพัฒนาที่ยั่งยืนระดับโลก (SDGs) ภายใต้กรอบพันธกิจ Agenda 2030 ของสหประชาชาติ การพัฒนาที่ยั่งยืนมุ่งเน้นการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่กระทบต่อความสามารถในการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นอนาคต (International Institute for Sustainable Development, n.d.)

5. ศาสตร์พระราชา (The King's philosophy) แนวคิดนี้เน้นการพัฒนาอย่างพอเพียงและยั่งยืน โดยคำนึงถึงบริบทของชุมชนและสิ่งแวดล้อม การปลูกกาแฟอินทรีย์บนพื้นที่สูงตามศาสตร์พระราชาเป็นตัวอย่างของการประยุกต์ใช้แนวคิดนี้ เพื่อส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนควบคู่กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ (อนุชา เสมารัตน์, 2560)

วิธีดำเนินการวิจัย (Research Methodology)

กระบวนการวิจัย

บทความวิชาการนำเสนอประเด็นที่สัมพันธ์กับการวิจัยครั้งนี้ ใช้กระบวนการวิจัยเชิงเอกสารเป็นกระบวนการสำคัญ มุ่งรวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารทั้งในและต่างประเทศ เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่านการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตร โดยเน้นการวิเคราะห์ในมิติด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ผู้เขียนบทความได้คัดเลือกเอกสารขั้นต้นหรือเอกสารปฐมภูมิ (Primary document) จำนวน 13 ฉบับ และได้คัดเลือกเอกสารชั้นรอง หรือเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Document) จำนวน 12 ฉบับ การวิจัยเอกสารเป็นประเภทการวิจัยเชิงสำรวจ

(Survey Research) ส่วนใหญ่มาจากการสืบค้นข้อมูลเอกสาร ซึ่งเป็นการศึกษาปัญหาอย่างกว้าง ๆ เพื่อสำรวจหาข้อมูลเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริง หรือลักษณะทั่ว ๆ ไปของสิ่งที่วิจัย (อาภา วรรณฉวี, 2564)

ขั้นตอนการวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) ได้ทำการรวบรวม วิเคราะห์ และสังเคราะห์ข้อมูลที่มีอยู่แล้วในรูปแบบของเอกสารต่าง ๆ จากแหล่งข้อมูลในรูปแบบออนไลน์ทั้งจากในประเทศและต่างประเทศ เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่านการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตร โดยใช้กรอบแนวคิดด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมในการวิเคราะห์ ซึ่งมีขั้นตอนการวิจัยดังนี้

- ค้นหาและรวบรวมเอกสารจากฐานข้อมูล เช่น Thailand Library Integrated System: ThaiLIS จำนวน 3 ฉบับ, Thai-Journal Citation Index: TCI จำนวน 1 ฉบับ, Google Scholar จำนวน 13 ฉบับ, Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO จำนวน 1 ฉบับ, และรายงานจากหน่วยงานรัฐ 7 หน่วยงาน ดังนี้ กรมป่าไม้, สถาบันวิจัยพืชสวน กรมวิชาการเกษตร, กรมที่ดิน, สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์การค้า (กระทรวงพาณิชย์), สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, สำนักสงฆ์งานพระราชดำริ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช, สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) โดยคัดเลือกมาหน่วยงานละ 1 ฉบับ

- คัดเลือกเอกสารตามวิธีของจอห์น สก็อตต์ เป็นเกณฑ์การประเมินคุณภาพของเอกสาร (Mogalakwe, 2006)

- วิเคราะห์เนื้อหาโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงคุณภาพ (qualitative content analysis)

- สังเคราะห์ข้อมูลและจัดเรียงเชิงวิเคราะห์เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่เชื่อมโยงกับวัตถุประสงค์

กลุ่มตัวอย่าง/การกำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างและขอบเขตงานวิจัย

ได้ใช้วิธีการคัดเลือกแบบเจาะจง (purposive sampling) เพื่อให้ได้เอกสารที่มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับหัวข้อและวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยแบ่งออกเป็นวรรณกรรมภาษาไทย จำนวน 14 ฉบับ และวรรณกรรมภาษาต่างประเทศ จำนวน 11 ฉบับ ซึ่งวรรณกรรมภาษาไทย ได้แก่ 1) รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการจัดทำข้อมูลสภาพพื้นที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2567 (กรมป่าไม้, 2568) 2) โครงการประกวดสุดยอดกาแฟไทย ภายใต้แนวคิดการผลิตอย่างยั่งยืน (สถาบันวิจัยพืชสวน, 2567) 3) การออกหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินในเขตป่าไม้ (สมบัติ ลาอ่อน, 2568) 4) กาแฟไทยร้อนแรง ตลาดโตต่อเนื่อง ดันส่งออกพุ่ง (สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์การค้า, 2567) 5) แหล่งปลูก Arabica ในประเทศไทย ที่สำคัญ มีที่ไหนบ้าง (สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2568) 6) วัตถุประสงค์ของโครงการภายใต้สำนักสงฆ์งานพระราชดำริ (สำนักสงฆ์งานพระราชดำริ, 2568) 7) การปรับเปลี่ยนระบบการปลูกกาแฟภายใต้ระบบร่มเงาไม้ (สิทธิเดช ร้อยกรอง และสุมานี กันธิวี, 2565) 8) การออกแบบและการวิเคราะห์ระบบนิเวศวนเกษตรของกาแฟอาราบิก้าที่มีไม้ร่วมปลูก (สุนทร ค่ายอง, 2540) 9) ชูชีวิตชุมชนไร่ป่า เป็นป่ากาแฟ จนได้เป็น ‘กาแฟป่า’ (สุภัชญา เตชะชูเชิด, 2564) 10) ไร่หมุนเวียน สิทธิทางวัฒนธรรมเพื่อความเป็นธรรมทางนิเวศและสังคม (กฤษฎา บุญชัย, 2564) 11) เปิดตัวโครงการคอฟฟี่ดับเบิลพลัส (Coffee++) (วัลนิภา โสตา, 2566) 12) ประวัติของกาแฟ (สถาบันชาและกาแฟ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง, 2568) 13) การวิจัยเอกสาร (documentary research) (อาภา, 2564) 14) ศาสตร์พระราชา (The King’s philosophy) (อนุชา เสมารัตน์, 2017) และวรรณกรรมภาษาต่างประเทศ ได้แก่ 1) Shade-grown coffee (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), 2020) 2) Agroforestry (U.S. Department of Agriculture, 2025) 3) The political ecology of shaded coffee plantations (Jimenez-

Soto., 2021) 4) What is shade-grown coffee? (Craves, 2023) 5) Deforestation and forest degradation: The causes, effects, and solutions (Natural Resources Defense Council, 2025) 6) The use of documentary research methods in social research (Mogalakwe, 2006) 7) What is specialty coffee? (Specialty Coffee Association, 2024) 8) How shade coffee lends conservation a hand (Ogden, 2024) 9) Conceptualisation and theories of social capital (Funded Projects Resource Team, n.d.) 10) Sustainable development (International Institute for Sustainable Development, n.d.) 11) Community-based natural resource management (World Neighbors, n.d.)

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ อุปกรณ์คอมพิวเตอร์ระบบออนไลน์, แบบบันทึกการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Form) พัฒนาขึ้นเพื่อใช้ในการบันทึกข้อมูลสำคัญ ซึ่งเก็บไว้ในรูปของไฟล์คอมพิวเตอร์ ตามประเภทของข้อมูลที่ได้กำหนดในหัวข้อกระบวนการวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้เขียนบทความใช้การวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารระดับทุติยภูมิ (Secondary documents) ตามแนวทางของจอห์น สก็อตต์ ซึ่งเป็นแนวคิดที่นิยมใช้กันอย่างแพร่หลายในงานวิจัยเอกสาร โดย กำหนดกรอบแนวคิด 4 ประเด็นหลัก คือ ความแท้จริง (Authenticity), ความน่าเชื่อถือ (Credibility), ความเป็นตัวแทน (Representativeness), ความหมายและการตีความ (Meaning) ในการประเมินคุณภาพของเอกสารก่อนนำมาวิเคราะห์ (Mogalakwe, 2006)

ผลการวิจัย

ด้านการพัฒนาการ แนวคิด และหลักการของการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตรที่มีบทบาทต่อการอนุรักษ์ป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติ

ประเทศไทยกำลังเผชิญปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่า โดยเฉพาะในพื้นที่สูงของภาคเหนือ ซึ่งเป็นต้นน้ำสำคัญของประเทศ การเกษตรเชิงเดี่ยวและการใช้ทรัพยากรอย่างไม่ยั่งยืนก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศ เช่น ดินเสื่อม ความหลากหลายทางชีวภาพลดลง และภัยธรรมชาติเพิ่มขึ้น ทางออกหนึ่ง คือ การส่งเสริม “การปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตร” ซึ่งเป็นการปลูกกาแฟได้ร่มไม้หลากหลายชนิด ช่วยรักษาความชื้น ลดการพังทลายของดิน เพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ และดูดซับคาร์บอนได้ดี อีกทั้งยังปกป้องผลผลิตจากสภาพอากาศสุดขั้ว กาแฟอาราบิก้าบนพื้นที่สูงในภาคเหนือ เช่น เชียงราย, เชียงใหม่ และน่าน มีคุณภาพสูงและได้รับการยอมรับระดับนานาชาติ กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่ช่วยเพิ่มรายได้และสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ แนวทางนี้ยังสอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียงและการจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วม โดยชุมชนมีบทบาทสำคัญในการฟื้นฟูป่าและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ด้านบทบาทของเกษตรกรในการใช้และจัดการพื้นที่ป่าผ่านกิจกรรมการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในบริบทของเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม

เกษตรกรถือได้ว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการใช้และดูแลพื้นที่ป่าอย่างยั่งยืนผ่านกิจกรรมการปลูกกาแฟในระบบวนเกษตร ซึ่งเป็นการผสมผสานการเกษตรเข้ากับการอนุรักษ์ป่าอย่างสมดุล การปลูกกาแฟภายใต้ร่มเงาของไม้ยืนต้นไม่เพียงช่วยรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ แต่ยังช่วยรักษาความชื้นในดินและสร้างระบบนิเวศที่สมดุล ทำให้พื้นที่ป่าถูกใช้อย่างคุ้มค่าและยั่งยืน ซึ่งสามารถอธิบายถึงบทบาทของเกษตรกรได้ดังนี้

ด้านเศรษฐกิจการตลาดแบบมีคุณภาพ การแปรรูปและสร้างแบรนด์ที่มีเรื่องราว รวมถึงการรับรองมาตรฐานสิ่งแวดล้อม ช่วยเพิ่มมูลค่ากาแฟ ขยายตลาดสู่ผู้บริโภคคุณภาพสูง ขณะเดียวกัน การเลือกสายพันธุ์ที่ทนแล้งหรือหนาว เช่น สายพันธุ์ คาร์ติมอร์, Ruiru 11 (เคนยา), Híbrido de Timor, Catuai, Caturra, SL34 (เคนยา), SL28 (เคนยา) และการจัดการน้ำหรือปลูกพืชร่วม ช่วยเพิ่มความยืดหยุ่นในการผลิต ท่ามกลางผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่ส่งผลต่อการเจริญเติบโตของกาแฟโดยตรง ด้านสังคมการรวมกลุ่มและวางแผนใช้ที่ดินร่วมกันช่วยลดความขัดแย้งในชุมชน และเพิ่มโอกาสในการเข้าถึงการสนับสนุน การเรียนรู้เทคโนโลยีใหม่และการอบรมเสริมทักษะช่วยให้เกษตรกรปรับตัวได้ดีในตลาดที่เปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกัน การปฏิบัติตามกฎหมายเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ถือเป็นสิ่งสำคัญ เพื่อให้การปลูกกาแฟดำเนินไปอย่างยั่งยืนและเป็นที่ยอมรับจากภาครัฐ การปลูกไม้ยืนต้นร่วมกับกาแฟช่วยรักษาความชื้นและความหลากหลายทางชีวภาพ การใช้เทคนิคเกษตรอนุรักษ์ เช่น ปุ๋ยอินทรีย์ที่ได้จากการหมักเศษวัชพืชและมูลสัตว์ ปุ๋ยอินทรีย์ตามท้องตลาดที่ผ่านการรับรองมาตรฐาน และการจัดการศัตรูพืชแบบธรรมชาติ เช่น ใช้เศษใบไม้คลุมดินบริเวณโคนต้น การใช้กับดักแมลง ช่วยลดการใช้สารเคมีและฟื้นฟูดิน ขณะที่การจัดการดินน้ำ เช่น การทำชั้นบันไดและปลูกพืชคลุมดิน เช่น พืชตระกูลถั่ว หญ้าแฝก ช่วยลดการพังทลายและรักษาความชื้น ส่งผลดีต่อคุณภาพผลผลิตและความยั่งยืนในระยะยาว

ด้านการส่งเสริมการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรซึ่งประสบความสำเร็จในการฟื้นฟูหรือรักษาพื้นที่ป่า

การปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรที่บ้านแม่หาง จังหวัดเชียงราย เป็นตัวอย่างความสำเร็จในการฟื้นฟูป่าและสร้างรายได้อย่างยั่งยืน โดยมูลนิธิวนเกษตรอินทรีย์ร่วมกับชาวบ้านปรับเปลี่ยนจากเกษตรเชิงเดี่ยวเป็นการปลูกกาแฟอาราบิก้าอินทรีย์ร่วมกับพืชอื่น เช่น เมี่ยง พลับ และ อะโว

คาโด แม้ในช่วงแรกจะมีความกังวลเรื่องการใช้พื้นที่ แต่ด้วยการสื่อสารอย่างต่อเนื่อง ชุมชนจึงเห็นประโยชน์ด้านระบบนิเวศและเศรษฐกิจ การปลูกกาแฟแบบ “ได้ร่มเงา” หรือระบบวนเกษตร ไม่เพียงช่วยเพิ่มคุณภาพผลผลิต แต่ยังส่งเสริมความหลากหลายทางชีวภาพ อนุรักษ์ดินและน้ำ ลดการใช้สารเคมี และช่วยดูดซับคาร์บอน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อทั้งสิ่งแวดล้อมและการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ วิสาหกิจชุมชนในพื้นที่ เช่น วิสาหกิจชุมชนวนเกษตรป่าต้นน้ำแม่ลาว มีบทบาทสำคัญในการรับซื้อผลผลิตกาแฟ พลับ และน้ำผึ้งโพรงเลี้ยงในสวนกาแฟ ด้วยราคายุติธรรม ทำให้ชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้นจากเดิม 15% ต่อปี โดยคำนวณจากการขายกาแฟในราคาที่สูงกว่าตลาดทั่วไป และรวมรายได้เสริมจากการขายพลับ อะโวคาโด (ปลูกเป็นไม้ร่มเงากาแฟ) และน้ำผึ้ง (เลี้ยงในสวนกาแฟ) ทั้งนี้ แนวทางการปลูกกาแฟในระบบวนเกษตรยังส่งเสริมวัฒนธรรมท้องถิ่น และคุณภาพชีวิตของเกษตรกรอย่างยั่งยืน แต่การเปลี่ยนแปลงนี้จำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐและองค์กรต่างๆ ดังนั้น ภาครัฐต้องกำหนดนโยบาย สนับสนุนเงินทุน ส่งเสริมด้านการตลาด และพัฒนางานวิจัย เพื่อสร้างความมั่นใจว่าการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตรสามารถดำเนินไปได้อย่างมีทิศทางและต่อเนื่อง สำหรับภาคเอกชนและชุมชนมีบทบาทในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลผลิตกาแฟ ในขณะที่องค์กรพัฒนาเอกชน (non-governmental organization: NGO) และองค์กรท้องถิ่นมีหน้าที่เสริมพลังให้กับชุมชน สนับสนุนการอบรมความรู้ด้านเกษตรยั่งยืน และร่วมกันฟื้นฟูป่าไม้ เพื่อสร้างความสมดุลระหว่างการผลิตทางเศรษฐกิจกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน

ข้อเสนอแนะทางในการส่งเสริมและสนับสนุนบทบาทของเกษตรกรในฐานะผู้จัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืนผ่านนโยบายหรือกลไกที่เหมาะสม

การพัฒนาพื้นที่สูงและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายหน่วยงานที่มีบทบาทเฉพาะด้าน ทั้งภาครัฐ สถาบันการศึกษา องค์กร

ระหว่างประเทศ และภาคสังคม ดังนี้ สำนักงานพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) และ กรมพัฒนาที่ดิน มีความเชี่ยวชาญด้านการพัฒนาพื้นที่สูง ส่งเสริมการใช้ดิน น้ำ และทรัพยากรอย่างยั่งยืน เชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการอนุรักษ์ ส่วนด้านการส่งเสริมเกษตรและการผลิต กรมส่งเสริมการเกษตร และ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ มีบทบาทหลักในการถ่ายทอดเทคโนโลยี พัฒนาความรู้และยกระดับคุณภาพผลผลิตกาแฟให้แข่งขันได้ สำหรับกรมป่าไม้ และ กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช มุ่งเน้นการอนุรักษ์ป่า พื้นฟูต้นน้ำ และรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ ควบคู่การใช้ประโยชน์ป่าไม้อย่างยั่งยืน ส่วนองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) และ มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ทำหน้าที่ประสานความร่วมมือระหว่างประเทศและองค์กรสังคม สนับสนุนองค์ความรู้ เทคโนโลยี เงินทุน และการพัฒนาชุมชน เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งและอนุรักษ์ป่าพื้นที่สูง

การส่งเสริมการใช้ประโยชน์ที่ดินบนพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนแบบบูรณาการเป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะในเขตที่เปราะบางทางนิเวศและมีชุมชนอยู่อาศัย แนวทางหนึ่งคือการส่งเสริมเกษตรกรรมเชิงอนุรักษ์ เช่น การปลูกพืชแบบผสมผสานร่วมกับต้นไม้ใหญ่ ซึ่งช่วยรักษาความชื้นในดิน ลดการชะล้างหน้าดิน และเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ การอนุรักษ์ดินและน้ำโดยใช้เทคนิคต่าง ๆ เช่น การทำขั้นบันได การปลูกพืชคลุมดิน และการสร้างฝายชะลอน้ำ เป็นมาตรการที่ช่วยป้องกันการพังทลายของดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ควบคู่กับการจัดอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรเกี่ยวกับการจัดการที่ดินอย่างยั่งยืน การสนับสนุนทางการเงินและนโยบาย เช่น การให้ทุนหรือสินเชื่อดอกเบี้ยต่ำแก่เกษตรกร และการออกนโยบายที่ส่งเสริมการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ก็มีบทบาทสำคัญ การมีส่วนร่วมของชุมชนในการวางแผนการใช้ที่ดินยังช่วยให้เกิดความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและความต้องการในพื้นที่ พร้อมทั้งการเฝ้าระวังและประเมินผลอย่างต่อเนื่องจะช่วยให้สามารถปรับปรุงแนวทางให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป แนวทางเหล่านี้ล้วนสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจควบคู่กับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

วิจารณ์ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้เน้นถึงความสำคัญของแนวคิดการปลูกกาแฟแบบยั่งยืนในระบบวนเกษตรในการอนุรักษ์ป่าไม้ และทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนการเสริมสร้างบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าอย่างสมดุล ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยการเปลี่ยนจากเกษตรเชิงเดี่ยวสู่ระบบวนเกษตรช่วยลดผลกระทบทางนิเวศ เพิ่มความมั่นคงในชีวิตของเกษตรกร และสนับสนุนการผลิตกาแฟคุณภาพสูง โดยเฉพาะในพื้นที่สูงภาคเหนือที่เหมาะสมกับกาแฟอาราบิก้า การปลูกกาแฟได้ร่มเงาของไม้ยืนต้นมีบทบาทในการดูดซับคาร์บอน รักษาความชื้น และป้องกันการพังทลายของหน้าดิน พร้อมส่งเสริมเศรษฐกิจฐานรากผ่านการแปรรูปและสร้างผลิตภัณฑ์ที่มีอัตลักษณ์ เกษตรกรมีศักยภาพในการเพิ่มมูลค่าผลผลิต ร่วมมือในชุมชน และปฏิบัติตามกฎหมายที่ลดความขัดแย้งด้านการใช้ที่ดิน ในด้านสิ่งแวดล้อม การใช้เทคนิคอนุรักษ์ เช่น การปลูกพืชคลุมดิน ปุ๋ยอินทรีย์ และการจัดการน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ ช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศและสร้างความยืดหยุ่นต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ กรณีศึกษาที่บ้านแม่หาง จังหวัดเชียงราย และข้อมูลจาก FAO สะท้อนว่า ระบบวนเกษตรเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการฟื้นฟูป่าและสร้างรายได้อย่างยั่งยืน ผลการวิจัยชี้ว่า ความสำเร็จขึ้นอยู่กับความร่วมมือของชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน และการสนับสนุนเชิงนโยบาย ทั้งด้านองค์ความรู้ การเงิน และตลาดที่เป็นธรรม เพื่อผลักดันระบบวนเกษตรให้เป็นแนวทางหลักของการพัฒนาอย่างยั่งยืนในระยะยาว ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบมีส่วนร่วมของชุมชน (community-based natural resource management: CBNRM) เป็นแนวทางที่มุ่งเน้นให้คนเป็นศูนย์กลาง โดยผสมผสานการอนุรักษ์ฐานทรัพยากรธรรมชาติ (น้ำ ดิน ป่าไม้ และความหลากหลายทางชีวภาพท้องถิ่น) เข้ากับการพัฒนา เพื่อเอาชนะความยากจน ความหิวโหย และโรคภัย (World Neighbors, n.d.)

สรุปผล

เพื่อส่งเสริมบทบาทของเกษตรกรในการจัดการพื้นที่ป่าผ่านระบบการปลูกกาแฟแบบยั่งยืน ควรดำเนินการในหลายมิติ ได้แก่ การจัดทำแผนแม่บทการใช้ที่ดินตามศักยภาพพื้นที่ การสร้างความร่วมมือระหว่างภาครัฐ เอกชน และชุมชน เพื่อสนับสนุนองค์ความรู้ เทคโนโลยี และตลาดการใช้กลไกจูงใจ เช่น การจ่ายค่าตอบแทนบริการระบบนิเวศ (payment for ecosystem services: PES) เพื่อเพิ่มแรงจูงใจในการอนุรักษ์ป่า การพัฒนามาตรฐานการผลิต เช่น มาตรฐานเกษตรอินทรีย์หรือการค้าสำหรับความเป็นธรรม (fair trade) เพื่อเพิ่มมูลค่าผลผลิต การจัดตั้งศูนย์เรียนรู้หรือฟาร์มต้นแบบเพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้ การเสริมสร้างบทบาทของเกษตรกรให้เป็นผู้นำด้านการอนุรักษ์ทรัพยากร และการพัฒนาระบบติดตามผลด้วยเทคโนโลยีหรือการมีส่วนร่วมของชุมชน ทั้งนี้ แนวทางเหล่านี้จะช่วยยกระดับความสามารถของเกษตรกรให้เป็นผู้จัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน เสริมสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในระยะยาว

เอกสารอ้างอิง

กรมป่าไม้. (2568). รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการจัดทำข้อมูลสภาพพื้นที่ป่าไม้ ปี พ.ศ. 2567. <https://www.forest.go.th/land/>

กฤษฎา บุญชัย. (25 กุมภาพันธ์ 2564). ไร่หมุนเวียน สิทธิทางวัฒนธรรมเพื่อความเป็นธรรมทางนิเวศและสังคม. <https://www.ldi.or.th/2021/02/swidden/>

วลัณิกา โสตา. (24 พฤษภาคม 2566). เปิดตัวโครงการคอฟฟี่ดับเบิลพลัส (Coffee++) ในประเทศไทย: เมื่อสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง การปลูกกาแฟต้องปรับเปลี่ยนอย่างไร. <https://www.thai-german-cooperation.info/th/the-coffee-project-in-thailand-has-been-launched-to->

[help-coffee-farmers-cope-with-climate-change/](https://www.thai-german-cooperation.info/th/the-coffee-project-in-thailand-has-been-launched-to-help-coffee-farmers-cope-with-climate-change/)

สถาบันชาและกาแฟ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง. (2568). ประวัติของกาแฟ.

<https://teacoffee.mfu.ac.th/tc-tea-coffeeknowledge/tc-coffee/tc-coffeehistory.html>

สถาบันวิจัยพืชสวน. (2567). โครงการการประกวดสุดยอดกาแฟไทยภายใต้แนวคิด การผลิตอย่างยั่งยืน (Sustainable Coffee Production) กาแฟดูแลป่า รักษาต้นน้ำ และความหลากหลายทางชีวภาพ.

<https://www.doa.go.th/hort/?cat=93>

สมบัติ ลาอ่อน. (2568). การออกหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินในเขตป่าไม้.

<https://www.dol.go.th/train/OnlineEducation/y66clip18.pdf>

สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์การค้า. (2567). กาแฟไทยร้อนแรง ตลาดโตต่อเนื่อง ดันส่งออกพุ่ง.

<https://tpso.go.th/news/2405-0000000010>

สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (17 กุมภาพันธ์ 2568). แหล่งปลูก Arabica ในประเทศไทย ที่สำคัญ มีที่ไหนบ้าง.

<https://www.opsmoac.go.th/news-preview-471991792943>

สำนักสงวนงานพระราชดำริ (2568). วัตถุประสงค์ของโครงการภายใต้สำนักสงวนงานพระราชดำริ. กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่า และพันธุ์พืช.

<https://portal.dnp.go.th/Content/RoyalProject?contentId=14599>

สิทธิเดช ร้อยกรอง และ สุมานี กันธิวี. (24 มีนาคม 2565). การปรับเปลี่ยนระบบการปลูกกาแฟภายใต้ระบบร่วมเงาไม้. สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน).

<https://www.hrdi.or.th/articles/Detail/1506>

- สุนทร ค่ายอง. (2540). การออกแบบและการวิเคราะห์ระบบนิเวศวนเกษตรของกาแฟอะราบิก้าที่มีไม้ร่วมปลูก [รายงานการวิจัย]. คณะเกษตรศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุภัสญา เตชะชูเชิด. (15 กุมภาพันธ์ 2564). ชูบชีวิตชุมชนไร่ป่า เป็นป่ากาแฟ จนได้เป็น ‘กาแฟป่า’. <https://adaymagazine.com/chiangrai-coffee/>
- อาภา วรรณฉวี. (13 สิงหาคม 2564). การวิจัยเอกสาร (Documentary research). <https://bsru.net/การวิจัยเอกสาร-documentary-research/>
- อนุชา เสมารัตน์. (2560). ศาสตร์พระราชา (The King’s Philosophy). *วารสารรัฐศาสตร์*, 59(1), 112–126.
- Craves, J.A. (2006, February 6). *What is shade-grown coffee?*. Coffee & Conservation. https://www.coffeehabitat.com/2006/02/what_is_shade_g/
- FAO. (2020). *Shade-grown coffee*. Food and Agriculture Organization of the United Nations <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/1619095/>
- Funded Projects Resource Team. (n.d.). *Conceptualisation and theories of social capital*. In *CIIF – Social capital resource*. <https://www.ciif.gov.hk/en/sc-resource/sc-2.html>
- International Institute for Sustainable Development. (n.d.). *Sustainable development*. <https://www.iisd.org/mission-and-goals/sustainable-development>
- Jimenez-Soto, E. (2021). The political ecology of shaded coffee plantations: Conservation narratives and the everyday-lived-experience of farmworkers. *The Journal of Peasant Studies*, 48(6), 1284–1303. <https://doi.org/10.1080/03066150.2020.1713109>
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary research methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221–230.
- Natural Resources Defense Council. (2025, April 9). *Deforestation and forest degradation: The causes, effects, and solutions*. <https://www.nrdc.org/stories/deforestation-forest-degradation-causes-effects-solutions>
- Ogden, L. E. (2024, January 18). *How shade coffee lends conservation a hand*. <https://knowablemagazine.org/content/article/food-environment/2024/how-shade-coffee-lends-conservation-a-hand>
- Specialty Coffee Association. (2024). *What is specialty coffee?* <https://sca.coffee/research/what-is-specialty-coffee>
- U.S. Department of Agriculture. (2025). *Agroforestry*. <https://www.usda.gov/forestry/agroforestry>
- World Neighbors. (n.d.). *Community-based natural resource management*. <https://www.wn.org/what-we-do/community-based-natural-resources-management/>